Social History Studies, **Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)**
Biannual Journal, Vol. 10, No. 1, Spring and Summer 2020, 121-146
Doi: 10.30465/shc.2019.22042.1794

The Demographic Impacts of Oil Industry in Khark Island and Its Consequences (1957-1977)

Jahanbakhsh Savagheb*

Ahmad Lobatfard, Parvin Rostami*****

Abstract

This paper use from Historical Research Method Based on Archival Documents to analyze the population effects of the petroleum industry in Khark Island during the years 1957-1977. On the one hand, by showing the link between the oil industry and population growth, the implications for it have been analyzed. According to the findings, the advances made by the oil industry and industrial development in Khark Island, had controversial consequences. On the one hand, by creating job opportunities, sustaining income and developing infrastructure, it created vast potential for population growth on the island, and on the other hand, it has had many social consequences and disrupted Service and influence in the process of growth and development at the local and national levels in the short and long term. As a result, the government and authorities were forced to present and implement informed policies and strategies to solve demographic problems in the region.

Keywords: Khark Island, Oil Industry, Population, Demographic Impacts, Negative Consequences, Solutions

* Professor of History, Lorestan University, Khoram abad, Iran (Corresponding Author), jahan_savagheb@yahoo.com

** PhD of History, Searcher and Teacher of University,Yasooj university, yasooj, Iran, alobatfard@gmail.com

*** PhD Student, History of Islamic Iran, Lorestan University, Khoram Abad, Iran, Rostami.pa@fh. lu.ac.ir

Date received: 14/4/2019, Date of acceptance: 4/8/2019

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصل‌نامهٔ علمی، (مقاله علمی-پژوهشی) سال دهم، شمارهٔ اول، بهار و تابستان۱۳۹۹، ۱۲۳-۱٤٦

تأثیرات جمعیتی صنعت نفت در جزیره خارک و پیامدهای آن
(۱۳۳٦-۱۳٥٦ش/۱۹٥۷-۱۹۷۷م)

جهانبخش ثواقب *
احمد لعبت فرد** **پروین رستمی*****

چکیده
این مقاله با استفاده از روش پژوهش‌های تاریخی مبتنی بر اسناد و مدارک آرشیوی، به تأثیرات جمعیتی صنعت نفت در جزیره خارک در طی سال‌های ۱۳۳٦تا ۱۳٥٦ش/ ۱۹٥۷- ۱۹۷۷م پرداخته‌است. از سویی، با نشان دادن پیوند میان صنعت نفت و رشد جمعیت، پیامدهای مترتب بر آن را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌است. با توجه به یافته‌ها، پیشرفت‌های ناشی از ورود صنعت نفت و توسعه صنعتی در جزیره خارک، پیامدهای متناقضی به‌همراه داشت. از یک‌سو، با ایجاد فرصت‌های شغلی، درآمد پایدار و توسعه زیرساخت‌ها و امکانات زیربنایی، ظرفیت‌های فراوانی برای رشد جمعیت در جزیره ایجاد نمود و از سوی دیگر، تبعات اجتماعی زیادی به‌همراه داشت و موجب اختلال در خدمات‌رسانی و تأثیرگذاری در فرآیند رشد و توسعه در سطوح محلی و ملی در کوتاه و بلندمدت گردید. در نتیجه، دولت و مسئولین را به ارائه و اجرای راهکارها و سیاست‌های آگاهانه‌ای برای حل مشکلات جمعیتی در منطقه واداشت.

کلیدواژه‌ها: جزیره خارک، صنعت نفت، جمعیت، تأثیرات جمعیتی، پیامدهای منفی، راهکارها

* استاد تاریخ دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران (نویسنده مسئول)Savagheb.j@lu.ac.ir
** دکترای تاریخ ایران اسلامی، مدرس گروه تاریخ دانشگاه یاسوج ، یاسوج، ایران. alobatfard@gmail.com
*** دانشجوی دکترای تاریخ ایران اسلامی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایرانRostami.pa@fh. lu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۱/۲٥ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰٥/۱۳

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution 4.0 International**, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

۱. مقدمه

یکی از معضلاتی که طی سال‌های ۱۳۳٦ تا ۱۳٥٦ش/ ۱۹٥۷– ۱۹۷۷م، جزیره خارک با آن روبه‌رو شد، مسأله ازدیاد و رشد بیش از حد جمعیت در این جزیره بوده‌است. پیرو ازدیاد جمعیت و تراکم موجود در جزیره، مسائل و مشکلات حادی ایجاد شد. باید توجه داشت ورود صنعت نفت از سویی، تغییر و تحول عظیمی در جزیره خارک به‌وجود آورد و موجب تراکم خدمات و فراهم شدن امکانات زیربنایی گردید. از سوی دیگر، زمینه مناسبی برای ایجاد فرصت‌های شغلی(اشتغال مستقیم و غیرمستقیم) و افزایش درآمد پایدار در جزیره را فراهم آورد و وضع معیشتی ساکنان جزیره را دگرگون و زندگی آنها را از وضعیت سنتی و اقتصاد معیشتی(بخور و نمیر) به وضعیت جدید با شرایط رفاهی بهتر تبدیل نمود. صنعتی‌سازی منطقه و ایجاد صنایع مرتبط با نفت گسترش یافت و این امر سبب رشد سریع و راهبرد مؤثری برای افزایش جمعیت منطقه گردید. اما توسعهٔ صنعتی و پیشرفت‌های تکنولوژیکی منطقه، پیامدهای متناقضی به‌دنبال داشت. رشد فزاینده جمعیت در طی این سال‌ها و عدم برنامه‌ریزی صحیح و تدوین الگوهای خاص برای تأمین خدمات زیربنایی و نیازهای آتی، سبب ایجاد مشکلات متعددی گردید.

۱.۱ هدف پژوهش

هدف این پژوهش، بررسی تأثیر جمعیتی ورود صنعت نفت در منطقه خارک و پیامدهای ناشی از آن است. چرا که صنعت نفت به‌عنوان یک متغیر مهم، تأثیراتی بر رشد جمعیت، شیوه معیشت و توسعه صنعتی در این جزیره داشت که این تغییرات به‌نوبه خود پیامدهایی را در پی داشت و موجب بروز مشکلات تازه‌ای در حوزه مدیریت شهری گردید.

۲.۱ پرسش و فرضیه پژوهش

اساس پژوهش بر طرح این پرسش بنیادی استوار است که: چه ارتباطی بین ورود صنعت نفت و رشد جمعیت در جزیره خارک(۱۳۳٦–۱۳٥٦ش/۱۹٥۷–۱۹۷۷م) وجود داشته‌است؟ فرضیه پژوهش آن است که رشد جمعیت(متغیر وابسته) در جزیره خارک طی سال‌های مزبور به ورود صنعت نفت(متغیر مستقل) در این جزیره وابسته بوده‌است. در کنار این پرسش اصلی، پیامدهای رشد جمعیت در جزیره خارک، و سیاست‌های دولت نسبت به

وضعیت جدید خارک، می‌تواند دو پرسش جانبی[1] را مطرح سازد که تلاش برای یافتن پاسخ‌های آنها، ساختار و محتوای این مقاله را سامان داده‌است.

۳.۱ روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله، در مرحله گردآوری اطلاعات به‌روش کتابخانه‌ای و سندپژوهی و در مرحله بررسی و تبیین موضوع به‌شیوه توصیفی- تحلیلی است.

۴.۱ پیشینه پژوهش

بیشتر نوشته‌ها درباره جزیره خارک در قالب کتاب‌ها، مقالات، و آثار دانشگاهی تا حدود زیادی به معرفی پیامدهای مثبت کوتاه‌مدت ورود صنعت نفت اختصاص دارد و کمتر از جنبه تأثیرات جمعیتی و پیامدهای منفی ناشی از آن در درازمدت توجه شده‌است. در این میان از خسرو خسروی(۱۳٤۲)، جلال آل‌احمد(۱۳٤۷)[2] و احمد فرامرزی(۱۳٤۷)[3] می‌توان نام برد که تأثیرات ورود صنعت نفت به جزیره را از زوایای مختلف مورد بررسی قرار داده‌اند. محمد فاضلی و همکاران(۱۳۸۷) در گزارش پژوهشی منتشر نشده‌ای در مؤسسه مطالعات بین‌المللی انرژی، «پیش‌شرط‌ها و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی استقرار تأسیسات نفت و گاز در خارک: تحلیل وضع موجود، سناریوهای آینده و راهکارهای تنظیم تعامل مثبت مردم خارک و وزارت نفت» را مطرح کرده‌اند. امیر طالبیان و عبدالله عمرانی‌مجد(۱۳۸۸) در مقاله‌ای، «وضعیت اجتماعی جزیره خارک و تأثیر آن بر محیط زندگی کارکنان صنعت نفت» را بررسی کرده‌اند.[4] حبیب‌الله سعیدی‌نیا و احمد لعبت‌فرد(۱۳۹۵) به بررسی «تأثیر پیدایش نفت بر مناطق نفت‌خیز جنوب ایران مطالعه موردی گچساران (۱۳۳۲– ۱۳۵۷ش/ ۱۹۵۳– ۱۹۷۹م)»[5] پرداخته‌اند. همان دو(۱۳۹۵)، در مقاله‌ای دیگر، به «صنعت نفت و توسعه اقتصادی، اجتماعی مناطق شمالی خلیج فارس؛ مطالعه موردی خارک ۱۳۳۵–۱۳۵۵ش/۱۹٥٦– ۱۹۷٦م»، پرداخته‌اند و بر تأثیر صنعت نفت در توسعه جزیره خارک تأکید کرده‌اند. این مقاله با طرح این پرسش که صنعت نفت چه تأثیری بر روند توسعه اقتصادی و اجتماعی منطقه خارک داشته‌است؟ ابتدا به موقعیت جغرافیایی و پیشینه تاریخی خارک و سپس به صنعت نفت و تأسیسات آن در جزیره خارک پرداخته، آن‌گاه توسعه اجتماعی و اقتصادی خارک را مطرح کرده‌است. یافته این مقاله نشان داده با

پیشرفت صنعت نفت در این دوره و روند تحولات اقتصادی، اجتماعی حاصل از آن، خارک به بزرگترین بندر بارگیری و صادرات نفت خام ایران و یکی از بزرگترین بندرهای صادراتی نفت خام جهان تبدیل شده‌است.

اما پژوهش حاضر چنان‌که در هدف آن بیان شده، متفاوت از نوشته‌های مزبور به‌ویژه مقاله‌ای که وصف آن گذشت، از زاویه‌ای جدید و بر پایه اسناد معتبر(تکیه بر اسناد)، تأثیرات جمعیتی و پیامدهای منفی آن را در جزیره خارک بررسی نموده و بر سه محور تأکید کرده‌است. ۱. رشد جمعیت در جزیره خارک در اثر ورود صنعت نفت؛ ۲. پیامدهای منفی و معضلات متعاقب رشد جمعیت در جزیره؛ ۳. راهکارهای دولت برای حل این مشکلات. هرسه محور پیش از هر نوع تحلیل و استنباطی، مبتنی بر اسناد است که بیشتر آن برای نخستین بار مورد بررسی قرار گرفته‌است.

۲. مبنای نظری پژوهش

جمعیت به‌عنوان یک عامل مستقل در رشد اقتصادی و توسعه نقشی اساسی دارد و در ارتباط با نقش جمعیت در توسعه، نظریات متعددی ارائه شده‌است. بسیاری از اقتصاددانان، رشد جمعیت را مثبت قلمداد کرده‌اند و بر این باورند که رشد سریع جمعیت باعث رشد اقتصادی است و مبانی توسعه را پی‌ریزی می‌کند. گروهی نیز رشد جمعیت را عامل منفی و باعث عدم تعادل جامعه می‌دانند و بیشتر به پیامدهای منفی حاصل از افزایش جمعیت مثل بیکاری، کمبود مسکن، کمبود مواد غذایی اشاره و توجه دارند.

سیمون کوزنتس Simon Kuzents ، جولیان سیمون Julian Simon، ژان بدن Jean Bodin ، ویلیام تمپل wiliam Temple ، فرانسوا پیرو Fransova Pirlo و والت روستو Walt Rostow، جمعیت را محرک توسعه می‌دانند، ژان بدن معتقد است که قدرت و ثروتی بالاتر از شمار جمعیت نیست. فرانسوا پیرو و والت روستو، عامل جمعیت و سرعت افزایش را باعث تحرک و پویایی اقتصادی و تولید ثروت دانسته‌اند. سیمون؛ رشد جوامع انسانی را یک بلا تصور نمی‌کرد بلکه آن را «منبع نهایی» می‌پنداشت. او می‌گوید: «با افزایش جمعیت کره زمین، استانداردهای زندگی نیز به موازات آن افزایش یافته‌است.» او می‌افزاید: «با افزایش درآمد و جمعیت، کمبودهای شدید کمتر رخ داده‌است، قیمت‌ها کاهش یافته و دسترسی به منابع افزایش یافته‌است.» از نظر سیمون، موج افزایش جمعیت از نظر تاریخی همیشه گذرا

بوده است، اما نکته مهم این است که همیشه افراد بیشتری را برای حل مشکلات به‌وجود آورده‌است(نراقی ۱۳۸۰: ۱۱۵).

در برابر این دیدگاه، توماس مالتوسThomas Malthus، دیوید ریکاردوDavid Ricardo ، توماس کارلایلThomas Karlail و رابرت اونRabert Owen؛ از مخالفین افزایش جمعیت و جزء کسانی بودند، که خواهان کنترل جمعیت می‌باشند، و در کتاب‌ها و آثارشان مشکلات ناشی از رشد جمعیت را گوشزد کرده‌اند. مالتوس به بررسی رشد جمعیت توجه ویژه‌ای داشت و مخالف رشد جمعیت و دارای نگاه منفی درباره افزایش جمعیت بود. او رشد جمعیت را باعث کاهش نسبت زمین به فرد و افزایش تقاضا برای کار، غذا، مسکن، بهداشت و آموزش می‌دانست. وی معتقد بود: «جمعیت با تصاعد هندسی و مواد غذایی با تصاعد عددی افزایش می‌یابد به‌طوری که پس از گذشت زمان کوتاهی میان این دو، شکاف بزرگی پدید می‌آید و موجب افزایش بیش از حد جمعیت و کمبود مواد غذایی خواهد شد.» مالتوس جلوگیری از روند شتابان افزایش جمعیت یا سیاست‌های کنترل جمعیت را به‌عنوان راه‌حل پیشنهاد می‌دهد(بدن ۲۵۳٦: ۱۱۳– ۱۱٤؛ پازارگاد ۱۳۵۹: ج۲، ۸۷۷، ۸۸۲؛ نراقی ۱۳۸۰: ۱۱۵– ۱۱۷؛ قدیری اصلی ۱۳٦٤: ۷۸– ۸۰؛ آگبرن و نیم‌کوف ۱۳۸۰: ۳۰۱). ریکاردو قانون بازده نزولی را مطرح نموده و اعتقاد داشت: رشد جمعیت عامل افزایش قیمت کالاهای ضروری است(بدن ۲۵۳٦: ۱۲۰– ۱۲۵؛ زنجانی ۱۳۷۱: ۱۲۲؛ پازارگاد ۱۳۵۹: ۸۸۱/۲؛ قدیری اصلی ۱۳٦٤: ۸۱– ۹۹). تردیدی نیست که دشواری‌های بسیاری از افزایش سریع جمعیت زاده می‌شوند، از جمله؛ دشواری تهیه خوراک کافی و دشواری تدارک سایر وسایل زندگی. اما این دشواری‌های افزایش جمعیت به آن شدتی که مالتوس و هم‌فکرانش می‌پنداشتند خطرناک نیستند و می‌توان چاره‌هایی برای رفع آن اندیشید. انسان توان آن را دارد که با تأمین نظم و عدالت اجتماعی و صلح عمومی و تکامل اختراعات، و بهره‌برداری از منابع طبیعی زمین مخاطرات افزایش جمعیت را ازمیان بردارد. هرچه انسان در راه تکامل پیش‌تر رود، برای حفظ و تقویت حیات خود وسایل مناسب‌تری فراهم خواهد آورد(آگبرن و نیم‌کوف ۱۳۸۰: ۳۰۱– ۳۰۸). در موضوع تأثیر صنعت نفت در وضعیت جزیره خارک نیز ورود این صنعت از یک‌سو، موجب افزایش جمعیت خارک و از سویی، موجب توسعه زیرساختی شهر، ایجاد فرصت‌ها و ظرفیت‌های جدید شد، اما تبعات اجتماعی و دشواری‌هایی را نیز پدید آورد. معضلات و پیامدهای منفی ناشی از آن به‌نوبه

خود باعث شد که راهکارهایی برای رفع آنها از سوی دولت و مراجع مسئول به‌کار بسته‌شود.

جزیره خارک: ورود صنعت نفت ← رشد جمعیت ← رشد شاخص‌های اجتماعی و اقتصادی ← پیامدهای منفی ← راهکارها و سیاست‌های کنترلی دولت.

۳. ورود صنعت نفت به خارک

جزیره خارک با وسعتی معادل ۳۲ کیلومتر در جنوب کشور و در خلیج فارس واقع شده‌است و براساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن در ۱۳۵۵ش/۱۹۷٦م دارای ۸۳۵۳ نفر جمعیت بود(سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵، ۱۳۵۸: ۵۹/ ۱٦). تاریخ معاصر این جزیره پیوند نزدیک و ارتباط تنگاتنگی با صنعت نفت دارد و به‌نحوی حیات شهری و اجتماعی معاصر این جزیره با صنعت نفت گره خورده‌است. انعقاد قرارداد کنسرسیوم نفتی،[٦] نقطه عطفی در تاریخ جزیره خارک بوده‌است. با انعقاد این قرارداد، نواحی شمالی خلیج فارس در حوزه نفوذ کنسرسیوم قرار گرفت و با عنوان حوزه قرارداد شناخته شدند و شرکت‌های نفتی فعالیت‌های خود را در این مناطق آغاز نمودند. اکتشاف میادین نفتی جدید و افزایش میزان تولید نفت خام سبب شد شرکت‌های نفتی به‌دنبال مراکز صدور جدید باشند. پس از مطالعات فراوان، جزیره خارک به‌عنوان منطقه هدف برگزیده شد و طی سال‌های ۱۳٤۲ تا ۱۳٤٦ش/ ۱۹٦۳تا ۱۹٦۷م، با اجراء و عملیاتی‌شدن پروژه چم،[۷] خارک به بزرگترین مرکز بارگیری و صدور نفت خام در جهان تبدیل گردید(بنگرید به *سیری در صنعت نفت ایران* ۱۳٤۸: ۸۳؛ سعیدی‌نیا و لعبت‌فرد ۱۳۹۵: ۹۸– ۱۱۵).

٤. جزیره خارک و روند تغییرات جمعیتی

جزیره خارک درگذشته دارای کارکرد تجاری و بازرگانی بوده‌است و از لحاظ صید مروارید حائز اهمیت و مورد توجه اساسی قرار داشت(سدیدالسلطنه ۱۳٤۲: ۳۰۵). اما کسادی صید مروارید و رونق فعالیت‌های صنعتی در سواحل خلیج فارس(کویت، بحرین، آبادان، قطر و دیگر نقاط خلیج فارس) سبب مهاجرت غواصان از جزیره خارک به مناطق ذکر شده گردید، امری که سبب رکود اقتصادی در جزیره و کاهش جمعیت آن شد(کشاورز ۱۳٦۳: ۹۳؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران= ساکما ۱۳۳۷/۱۱/۷، سند ۲٦۷۰٤). جزیره خارک

باوجود دوران شکوفایی در آستانه ورود صنعت نفت، به‌دلایل متعدد با کاهش جمعیت مواجه بود. ابراهیم گلستان مستندساز نفتی با عبارات ذیل به توصیف آن پرداخته‌است؛

> مردمی رفتند و مردمی آمدند و آفتاب برآمد و آفتاب فرو افتاد. دیاری که روزگاری پر از مخلوق بود منفعل نشست، نخلش افتاد – کاریزش ریخت، کشتزارش سوخت، مسجدش متروک، منبرش خالی و رواقش گسست و بوی نان پرید و از تنور داغش جز لکه دود بر دیوار نماند(حبیبی و رضایی ۱۳۹۲: ۱۰).

کشاورز که در آستانه ورود صنعت نفت به جزیره در خارک در تبعید به‌سر می‌برد و مشاهدات روزانه خود را نگاشته است، سه گروه(بومیان، زندانیان سیاسی و پادگان نظامی) را به‌عنوان ساکنین در جزیره برمی‌شمارد(کشاورز ۱۳٦۳: ٤۲). اما ورود صنعت نفت به جزیره، دگربار خارک را مورد توجه اساسی قرار داد.

> خارک که مرجانی پیش آفتاب نشسته‌بود و ساکنی نداشت و مسجدش متروک و منبرش خالی، برگزیده شد تا بندرگاهی شود برای بارگیری نفت خام میدان‌های نزدیک. نخست نیروی کار از هوا و دریا آمد و آن‌گاه ابزار کار و زندگی و ساخت و ساز آغاز گردید(حبیبی و رضایی ۱۳۹۲: ۱۵– ۱٦).

جزیره خارک در دوره زمانی بین سال‌های ۱۳۳٦– ۱۳٥٦ش/ ۱۹٥۷–۱۹۷۷م با رشد شتابان جمعیت مواجه گردید. براساس نتایج جدول شماره ۱، میزان جمعیت منطقه خارک، طی یک دوره بیست‌ساله از ٦٤۷ نفر در سال ۱۳۳٥ش/۱۹٥٦م به ۸۳٥۳ نفر در سال ۱۳٥٥ش/۱۹۷٦م افزایش یافته و بیش از ۱۳ برابر شده‌است(سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳٤٥، شهرستان بندر بوشهر ۱۳٤۷: ۱۳۹/ ۲؛ سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳٥٥، ۱۳٥۸: ٥۹/ ۱٦). نرخ رشد جمعیت جزیره خارک طی دوره ۱۳۳٥ تا ۱۳٤٥ش/ ۱۹٥٦–۱۹٦٦م برابر ۷٤/٥٪ و در سال‌های ۱۳٤٥– ۱۳٥٥ش/ ۱۹٦٦– ۱۹۷٦م حدود ٥/۳٪ افزایش یافت.

جدول شماره ۱: جمعیت جزیره خارک و روند تغییرات آن در سال‌های ٥٥–۱۳۳٥ش/۷٦–۱۹٥٦م

سال	جمعیت	آمار افزایش یا افزایش مطلق	مهاجرت	نرخ رشد سالانه
۱۳۳٥ش/۱۹٥٦م	٦٤۷	–	-	-
۱۳٤٥ش/۱۹٦٦م	٥٤٦٤	٤۸۱۷	۳۳۷۰	۷٤/٥
۱۳٥٥ش/۱۹۷٦م	۸۳٥۳	۲۸۸۹	٦۱۷۲	٥/۳

تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان از رشد قابل توجه جمعیت در طی دو دهه دارد که در این رشد، عوامل متعددی نقش داشته‌اند. ابتدا به تشریح دیدگاه‌های مختلف درمورد علل افزایش جمعیت پرداخته و سپس به ذکر عوامل موثر در رشد جمعیت جزیره خارک بر پایه اسناد و مدارک موجود می‌پردازیم.

برای افزایش جمعیت عوامل متعددی از جمله؛ رشد طبیعی و مهاجرت را می‌توان برشمرد. مایکل تودارو Michael Todaro ، کیت گریفین Kit Griffin و آرتور لوئیس Arthur Lewis، شرایط و انگیزه‌های مثبت اقتصادی را عامل مهاجرت به شهرها می‌دانند. تودارو تصمیم به مهاجرت از روستا به شهر را تابع دو هدف اصلی؛ تفاوت فاحش درآمد شهر و روستا(دافعه) و احتمال دستیابی به نوعی اشتغال در شهر(جاذبه) می‌داند(زنجانی ۱۳۷۱: ۱۳٦). گریفین(۱۳۸٤: ج۳، ۲۲٦– ۲٤۹) دلایل اقتصادی را در مهاجرت مؤثر دانسته‌است. لوئیس، روند صعودی پرداخت دستمزدهای بالا در بخش صنعتی اقتصاد و فاصله با سطح دستمزدها را در مناطق روستایی باعث تداوم روند مهاجرت بین مناطق روستایی و شهری می‌داند(قره‌باغیان ۱۳۷۳: ۱/ ۲۳). طاهرخانی از قول هنری دبلیو هرزوک Henry W. Herzog آورده‌است؛ در کنار عوامل متعدد در مهاجرت دو عامل کلیدی درآمد و اشتغال مؤثرتر از دیگر عوامل است(طاهرخانی ۱۳۸۰: ۷۵– ۸۰). طاهرخانی(همان: ۷۰) هم‌چنین آورده است؛ عوامل فشار یا دامنه از روستا به شهر تابع کاهش منابع مالی، اشتغال و بروز مستمر حوادث طبیعی(خشکسالی– سیل و قحطی) است..

یک بررسی طی سال‌های ۱۳۳٦تا ۱۳۵٦ش/۱۹۵۷– ۱۹۷۷م نشان می‌دهد، نزدیک به ۱۸/۳٪ جمعیت جزیره خارک محصول رشد طبیعی و مابقی ۸۱/۷٪ به‌دلیل مهاجرت بوده‌است. محرک‌های مختلفی از جمله ورود صنعت نفت، توسعه مراکز صنعتی در جزیره و فرصت‌های شغلی، افزایش سطح رفاه مادی، نامساعد بودن شرایط زندگی در اطراف، از مهمترین عوامل رشد جمعیت بوده‌است. ورود صنعت نفت و فرصت‌های شغلی و تولید کسب و کار و شکل‌گیری بنای شهری، نخستین عامل رشد جمعیت بوده‌است. تشکیل بنای شهری سبب تثبیت بازار شهری، امکانات رفاهی و ایجاد پروژه‌های متعدد شهری در حوزه‌های مختلف و تأثیرگذاری این پروژه‌ها در فرصت‌های شغلی و افزایش جمعیت شده‌است. بخش زیادی از جمعیت جزیره را کارکنان صنعت نفت و پیمانکاران و کارگران مرتبط با این صنعت تشکیل داده‌است. خسروی در نتیجهٔ تحقیقات میدانی که در جزیره انجام داد، ترکیب جمعیت برای سال ۱۳٤۱ش/۱۹٦۲م را چنین آورده‌است:

از مجموع ۲۰۳٤ نفر، ۵۹٦ نفر(حدود ۲۹/۳٪) بومی جزیره و ۱٤۳۸نفر مابقی به‌ترتیب؛ کارکنان شرکت نفت و خانواده‌هایشان(شرکت‌های عامل۸۲۵ و شرکت ملی۲۷۱ نفر)، ۳۵ نفر نیروی دریایی و ۷ نفر ژاندارمری و ۳۰۰ نفر باقی‌مانده افراد متفرقه بوده‌اند(خسروی، ۱۳٤۲: ٤۳).

توسعه مراکز صنعتی و انگیزه بهره‌مندی و دستیابی به امکانات رفاهی بیشتر سبب جذب جمعیت اطراف و یکی دیگر از عوامل اصلی افزایش ضریب جمعیت در جزیره خارک بوده است. عده‌ای از شهرهای سواحل جنوبی استان بوشهر برای جذب در مشاغل شرکت نفت و صنایع جانبی آن به این محل مهاجرت نمودند. در حقیقت اشتغال به‌عنوان یکی از عوامل اصلی، باعث مهاجرت به داخل جزیره گردید و این روند تا سال ۱۳۵۵ش/۱۹۷٦م ادامه داشته به‌نحوی که در این سال، جمعیت جزیره به ۸۳۵۳ نفر رسید. در گزارشی در این باره آمده‌است:

به‌علت ازدیاد فعالیت صنعتی در جزیره و بیکاری فراوان در بنادر اطراف خارک، جمعیت خودبه‌خود به‌عناوین مختلف یا از راه قدیم یا از راه تحت تأثیر گذاردن مأمورین و یا خلاصه به‌صورت قاچاق وارد جزیره گشته و سال به سال جمعیت جزیره رو به ازدیاد می‌باشد(ساکما ۱۳۵۰/۱۰/۲۰، سند ۸۷٦: ٤).

از سویی، بررسی‌ها نشان می‌دهد که درآمد اقتصادی در نواحی اطراف، بسیار محدود و ناشی از ضعف بنیان‌های طبیعی بوده‌است. محدودیت منابع آبی، نامساعد بودن خاک و میزان اندک بارش سالیانه و بیابان‌های لم‌یزرع از ویژگی‌های عمده این مناطق بوده و وقوع خشکسالی در این مناطق دور از دسترس نبوده‌است. خسروی(۱۳٤۲: ٤۳– ٤٤)، از جمعیت ۲۰۳٤ نفری جزیره خارک برای سال ۱۳٤۱ش/۱۹٦۲م، حدود ۳۰۰ نفر را متفرقه ذکر کرده و می‌گوید این افراد از ناحیه دشتی و اکثراً دهقان‌زاده بودند که بر اثر خشکسالی در سواحل جنوبی خلیج فارس برای پیدا کردن کار به جزیره آمده‌بودند.

فقر ساکنین مناطق اطراف، یکی دیگر از عوامل مهاجرت به جزیره خارک بوده‌است. امکانات رفاهی به‌مراتب بیشتر و تمرکز امکانات در جزیره و انگیزه استفاده از این امکانات سبب جذب افراد و ترغیب آنها به سمت خارک گردید. بنابراین، مهاجرت بی‌رویه، اصلی‌ترین دلیل افزایش نرخ جمعیت خارک و از عوامل مهم گسترش بدون برنامه شهر محسوب شده‌است. در مجموع، ساکنین جزیره خارک براساس وضعیت تحرک و فعالیت، از چهار دسته عمده؛ مهاجرین موقتی یا فصلی(کارگران شرکت‌های پیمانکاری یا کارگران موقت

شرکت)، سیار(مانند؛ دست‌فروشان و ...)، بلندمدت(برخی کارکنان صنعت نفت، ادارات، نیروی دریایی و ساکنینی که قصد ماندن در جزیره را داشتند) و مقیم(اهالی بومی جزیره) تشکیل می‌شد.

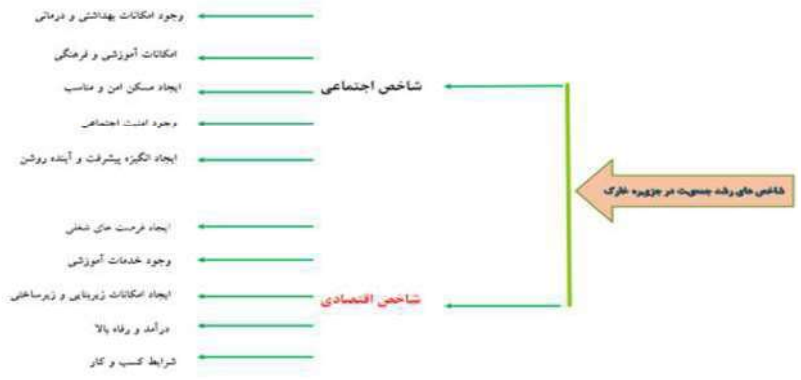

نمودار شماره ۱: شاخص‌های رشد جمعیت در جزیره خارک

۵. پیامدهای منفی رشد جمعیت در خارک

موقعیت، فرصت‌های شغلی و شرایط زندگی بهتر با هدف رفاه ساکنین، الگویی برای مهاجرت به جزیره خارک بوده‌است. هجوم روستاییان، ساکنان مناطق اطراف و مهاجرین برای یافتن فرصت‌های شغلی، رفاه و بهره‌گیری از شرایط زندگی بهتر، رشد و افزایش جمعیت در این ناحیه را در پی داشت. روند رشد جمعیت از طریق مهاجران جویای کار و رشد جمعیت به‌طور طبیعی و افزایش پروژه‌های صنایع جانبی نفت، منجر به اسکان جمعیت بیشتر گردید. از سویی، مساحت ثابت جزیره و محدودیت‌های طبیعی آن منجر به مشکلاتی شد و پیامدهایی را به‌دنبال داشت. یکی از مهمترین پیامدهای اقتصادی رشد سریع جمعیت، کندی شتاب توسعه است. رشد بی‌رویه جمعیت نه تنها بر روند توسعه در کوتاه و بلندمدت اثر منفی دارد، بلکه از طریق افزایش تقاضا برای مواد غذایی، زمین و مسکن، شغل، خدمات، آموزش، بهداشت، انرژی نیز تأثیر منفی ایجاد می‌کند و سبب مشکلاتی در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی و اجتماعی می‌گردد. مهمترین پیامدهای منفی رشد جمعیت در جزیره خارک را می‌توان به‌صورت زیر دسته‌بندی کرد.

۱.۵ کمبود مسکن و زمین

تأمین مسکن به‌عنوان یکی از عوامل مهم رفاه اجتماعی به‌شمار می‌رود که بر عوامل اقتصادی تأثیر مطلوبی ایجاد می‌کند. میان رشد جمعیت و مسکن ارتباط مستقیمی وجود دارد و رشد بیش از حد جمعیت سبب افزایش تقاضا برای مسکن می‌گردد. رشد سریع جمعیت و افزایش مهاجرت و از سوی دیگر، محدودیت مساحت جزیره و اراضی مسکونی، هزینه‌های تأمین مصالح بادوام برای اقشار کم‌درآمد، سبب ایجاد مشکلات متعدد در تهیه مسکن در جزیره خارک گردید. این امر سبب شد، افزون‌بر بومیان جزیره، برخی از مهاجرین نواحی اطراف که فاقد سطح مهارت‌های فنی و فقدان سرمایه کافی جهت تهیه مسکن بودند، ناگزیر به پذیرش زندگی حاشیه‌ای در خارک شوند. باید توجه داشت که کمبود مسکن یکی از عوارض ناخواسته رشد شتابان جمعیت است که فضای سکونت را به حداقل ممکن کاهش داده و سبب حاشیه‌نشینی می‌گردد(امیراحمدی و نیک‌پور ۱۳۶۹: ۵۳). اسناد و مدارک موجود نشان می‌دهند ساخت و ساز غیرقانونی، وضعیت نامطلوب، عدم طرح نقشه جامع و کمبود مسکن برای ادارات و شرکت نفت، از مهمترین مشکلات و معضلاتی بود که در حوزه مسکن در جزیره خارک ایجاد شد.

> در ابتدا مأمورین شرکت نفت اجازه احداث ساختمان به اشخاص و ساکنین را نمی‌دادند و شخص به‌ناچار شبانه‌روز از چشم مأمورین و با عجله فراوان بدون درنظر گرفتن هیچ‌گونه سبک معماری بخصوص و با ضابطه شهرسازی و رعایت معبر عمومی، اطراف قطعه زمینی را محصور و به‌تدریج تعدادی اطاق به‌همین نحو در آن احداث و برای زندگی خود مورد بهره‌برداری قرار داده است. ترس از مأمورین و عدم ارائه طریق مطلوب وضعیت هم اکنون در جزیره به‌وجود آمده است که شهرداری هم در امر نوسازی به‌دلایل زیادی هیچ‌گونه اقدامی نمی‌تواند انجام دهد. برای مثال چنانچه شهرداری تصمیم به تعریض کوچه‌ها یا احداث خیابان داشته باشد به‌ناچار مجبور است تعدادی از منازل و اطاق‌های ساکنین را تخریب که این امر با سه اشکال بزرگ مواجهه خواهد شد. منازلی که زیربنای آنها محدود و کلاً در نقشه قرار خواهند گرفت صاحب آن دربه‌در و در محل دیگری هم زمینی برای احداث ساختمان وجود ندارد که در اختیار ایشان قرار داده شود. منازلی که قسمتی از آن تخریب و احتیاج به بازسازی پیدا می‌نماید به‌علت کمبود بنیه مالی مالک، اعیانی آن به‌همان صورت باقی خواهد ماند و مالک قدرت نوسازی آن را نخواهد داشت. شهرداری به‌علت اینکه اراضی متعلق به

دولت می‌باشد نمی‌تواند از آنها حق مرغوبیت و عوارض نوسازی دریافت نماید(ساکما ۲۵۳٦/۱/۱۸، سند ٤/ش: ۲–۱).

افزون‌بر موارد فوق، بومیان جزیره به‌صورت غیرقانونی به تقسیم منازل با مهاجرین پرداخته، یا اقدام به خرید و فروش منازل خود می‌نمودند. این امر بر مالکیت منازل و ساکنان جزیره می‌افزود و ایجاد مشکلات متعددی را سبب می‌شد. از سویی، برخی از مهاجرین اقدام به باز کردن غیرقانونی مغازه‌ای می‌نمودند، که به‌وسیله آن ادعا کنند در جزیره مشغول کسب و کار بوده و مانع خروجشان گردند(ساکما ۱۳۵۰/۱۰/۲۰، سند ۸۷٦: ٤). کمبود زمین در جزیره نه تنها برای بومیان، بلکه برای کارکنان هواپیمای ملی، فرهنگیان و شرکت ملی نفت، معضلاتی را به‌همراه داشت. برای مثال؛

کارکنان هواپیمایی ملی ایران در جزیره خارک فاقد منازل سازمانی و محل سکونت بوده و اکثراً در منازل قریه خارک اسکان گزیده‌اند(ساکما ۱۳۵۰/۱۱/۲، سند ۹۰۳).

در بند۲ گزارش شماره ۷۵۰ نیز به کمبود مسکن اشاره شده‌است؛

کمبود منازل سازمانی بدین‌صورت که وزارت مسکن و شهرسازی تاکنون جز ٤ دستگاه منازل فرهنگیان، منزل سازمانی دیگری در خارک احداث نکرده و به‌علت نیاز مبرم به سازمان‌های دولتی مقرر فرمایید از طریق اداره کل مسکن و شهرسازی نسبت به احداث منازل سازمانی اقدام و اعتبار آن در طرح خاص ناحیه‌ای سال جاری پادار گردد(ساکما ۲/۲۰/ ۲۵۳۵، سند۷۵۰).

در گزارش‌های شرکت نفت به استانداری خوزستان نیز به مشکل کمبود مسکن اشاره و تأکید گردیده‌است. برای مثال در گزارش ذیل آمده‌است؛

به‌علت توسعه تأسیسات صنعت نفت در جزیره خارک، شرکت ملی نفت ایران در وضع دچار کمبود شدید مسکن برای کارکنان مورد احتیاج می‌باشد، بنابراین متأسفانه درباره مفاد نامه شماره ۲۸٤۰۰ — ۲۵۳۵/۷/۱٤ از طرف این شرکت مقدور نیست، پیشنهاد می‌گردد که جهت این امر از اراضی که در قریه خارک اعیانی آن به اشخاص ثالث واگذار گردیده استفاده گردد(ساکما ۲۵۳۵/۸/۲۲، سند رن ع/٤ — ۳٤۵۹/۵).

از سوی دیگر، رشد جمعیت در جزیره آثار و تبعات متعددی بر بخش کشاورزی برجای گذاشت. زمین‌های محدود قابل کشاورزی در جزیره با تغییر کاربری برای ایجاد واحدهای مسکونی، فرودگاه، انتقال امکانات و خدمات مورد نیاز صنعت نفت از جمله؛

آب و برق، دکل‌های فشار قوی، لوله‌گذاری و غیره، مورد استفاده قرارگرفت. تجهیزات صنعتی و توسعه جزیره تأثیرات منفی زیادی بر اراضی محدودکشاورزی در پی داشت.

۲.۵ کمبود خدمات زیربنایی(آب و برق)

هم‌گام با رشد سریع جمعیت در جزیره خارک، رشد مصرف آب و منابع آبی نیز افزایش یافت، که مسئله کمبود آب را به‌دنبال داشت. جمعیت جزیره درحالی طی دو دهه سیزده برابر گردید که مصرف منابع آبی با شدت بیشتری افزایش یافت. با رشد و افزایش استقرار واحدهای صنعتی در جزیره، اهمیت حیاتی و اقتصادی جزیره و نیروی انسانی فعال آن، میزان مصرف آب بیشتر و معضلات متعددی در این زمینه ایجاد شد.

در ابتدای ورود صنعت نفت و ایجاد تأسیسات صنعتی در جزیره، ساکنان آب مصرفی خوراکی را از طریق چاه‌های منازل خود تهیه می‌کردند. اما خشکسالی و عدم بارندگی، ذخیره آب‌های زیرزمینی جزیره را کاهش داده و آب چاه‌ها شور و بلااستفاده گردید(ساکما ۵۰/٦/۲۰، سند ۵۲۷). بررسی‌های اولیه برپایه گزینه‌های پیشنهادی(استفاده از چاه‌های موجود، وارد کردن آب از آبادان و شیرین کردن آب دریا از طریق تأسیسات شیرین‌کن آب و امکانات احتمالی دیگر) مطرح شد. اما محدودیت چاه‌های موجود و کم‌آبی آنها و فاصله مکانی و زمانی انتقال آب از آبادان به جزیره خارک سبب گردید تا گزینه سوم(شیرین‌کردن آب) در اولویت قرار گیرد(*طرح گچساران – خارک* ۲۵۳۷: ۱۸).

پس از ورود صنعت نفت، کنسرسیوم برای کارکنان خویش به‌ویژه کارکنان خارجی اقدام به تهیه آب و برق نمود. در بازدید استاندار فارس و بنادر از جزیره خارک، نسبت به تعمیم این خدمات در کل منطقه تأکید گردید(ساکما ۱۳۳۸/۸/۲۰، سند ۱/٦/۲٤۹). از سویی، با روند توسعه تأسیسات صنعتی در جزیره، شرکت‌های مختلف اقدام به تهیه برق نمودند.

> شرکت ملی نفت و اکتشاف با نصب یک دستگاه تصفیه آب و برق ضمن تهیه آب و برق ساکنین خود، پایگاه را تغذیه نموده و مقداری برق جهت مصرف اهالی نیز می‌فروشند که کافی نبوده و احتیاجات آنها را برطرف نمی‌نماید. اخیراً پایگاه اقدام به نصب مولد برق جدید می‌نماید که خودکافی شود و رفع احتیاجات برقی خود را بنماید. شرکت نفت ایران و پان‌آمریکن و پتروشیمی نیز با نصب دستگاه مولد برق و تصفیه آب به‌صورت جداگانه احتیاجات خود را برطرف می‌کند و کمبود آن را از

آبادان جبران می‌نمایند. پایگاه دریایی نیز کمبود آب خود را از طریق کشتی تأمین می‌نماید که با اشکالات فراوانی مواجهه می‌گردند(ساکما ۵۱/۳/۳۰، سند ۱۳۱۱۱–۲۲۰).

اما تولید عمده برق جزیره به‌عهده دو نیروگاه شرکت نفت و نیروگاه دریایی بود، که از طریق دو ایستگاه انجام می‌گرفت. اول نیروگاه شرکت نفت با قدرت تولید قریب ۲۰۰۰ کیلو وات که ترانسفورماتور دهکده را نیز برق می‌داد. دوم نیروگاه نیروی دریایی که ٤ موتور ۷٦۰ کیلو واتی داشت. این موتورها به‌علت کمبود آب شیرین خنک‌کننده در جزیره از نوع خاصی بودند که با آب دریا خنک می‌شدند. شهرداری جزیره به‌علت نداشتن بودجه کافی برای ایجاد یک نیروگاه مستقل و تأمین کادر فنی لازم جهت اداره آن، سعی داشت که از یکی از این دو نیروگاه برای تأمین برق دهکده استفاده نماید(همان). دو ایستگاه برق جزیره نیز؛ یکی جنب اداره بیمه‌های اجتماعی قرار داشت که تأمین برق مناطق اصلی و مرکز دهکده را عهده‌دار بود، دومی نیز جنب گورستان دهکده واقع بود که برق قسمت‌های غربی دهکده را تأمین می‌کرد(همان).

در سال ۱۳۵۰ش/۱۹۷۱م به‌علت نوسازی میدان و خیابان‌های دهکده و استقرار ادارات دولتی و بیمه‌های اجتماعی، برق مصرفی مورد نیاز افزایش یافت. این امر مسئولین جزیره را به فکر چاره‌اندیشی واداشت و اقدامات کوتاه و بلندمدتی جهت این معضل درنظر گرفته‌شد. از یک‌سو، شهرداری دستور أکیدی نسبت به عدم استفاده از کولرهای منصوبه در منازل و بانک‌ها و ادارات داد و از سوی دیگر، قریب ۲۵٪ از قدرت مصرف روشنایی دهکده در هر شب به‌نوبت در محلات مختلف خاموش گردید(همان). افزون‌بر این، خواستار اجرای طرح جامع و یکپارچه‌ای با توجه به توسعه و برنامه‌های آتی شدند. طرح انتقال برق از طریق شبکه سراسری خوزستان مهمترین برنامه در این راستا بود، اما مسافت زیاد جزیره خارک از شبکه انتقال نیروی سراسری خوزستان و همچنین ٤۰ کیلومتر فاصله دریایی که احتیاج به کابل فشار قوی دریایی داشت، سبب هزینه ۷۰۰ میلیون ریالی سرمایه‌گذاری در این طرح می‌شد(ساکما ۱۳۵۱/٦/۲٦، سند ۲۲٦۸/ن س).

۳.۵ رشد مصرف ارزاق عمومی و افزایش هزینه‌ها

چنانچه توماس مالتوس در اثر معروف خود، *رساله‌ای درباره اصول جمعیت*، اشاره کرده‌است؛ بین جمعیت و مواد غذایی ارتباط مستقیمی وجود دارد. رشد جمعیت تقاضا برای مواد غذایی را افزایش می‌دهد و بر مساحت اراضی کشاورزی دارای اثرگذاری منفی و

سبب افزایش هزینه‌ها می‌گردد. هم‌راستا با رشد جمعیت، میزان مصرف مواد غذایی و سایر ضروریات در جزیره خارک نیز افزایش یافت. این افزایش سبب نگرانی‌هایی از نظر کمبود و کاهش مواد غذایی و هزینه‌ها گردید. رشد مصرف مواد غذایی و موقعیت خاص جغرافیایی جزیره باعث افزایش هزینه‌های جانبی متعدد(هزینه‌های حمل و نقل دریایی، تخلیه و بارگیری) و افزایش قیمت اجناس نسبت به نواحی و مراکز مجاور گردید(ساکما ۲۵۳۵/۸/۲٤، ۱۰۷۳/ ش: ۱).

با توجه به محدود بودن مساحت جزیره(۳۲ کیلومتر) و محدودیت اراضی کشاورزی، اقلام مصرفی در جزیره، بیشتر از مناطق هم‌جوار؛ بوشهر و شهرهای خوزستان(آبادان، اهواز)، شیراز و اصفهان خریداری می‌گردید و به‌سبب عدم وجود راه ارتباطی زمینی، یا از طریق دریا با کشتی یا از راه هوایی به‌وسیله هواپیما به جزیره حمل می‌شد. بنابراین، هزینه زیادی برای حمل مواد مصرفی باید پرداخت می‌گردید و از آن‌جایی که این اقلام در محل توزیع و براساس نرخ دولتی ثابت تحویل داده‌می‌شد، مشکلاتی را در جزیره خارک به‌وجود آورد(ساکما ۲۵۳۵/٤/۹، ۲٤٥٤۱؛ ساکما سند ۲۵۳۵/۳/۱۳، ۱٤۹/ب).

برای نمونه؛ مصرف سالیانه اقلام ضروری جزیره در سال ۱۳۵۵ش/۱۹۷٦م، حدود ۹۰۰ تن آرد، ۵۰ تن قند و ۱۲۰ تا ۱۵۰ تن شکر برآورد شده‌است(همان). هزینه آرد در خوزستان کیلویی ۱۰ ریال بوده‌است، با اضافه شدن ٤ ریال برای هزینه انتقال جمعاً ۱٤ریال در خارک به نانوایان تحویل داده‌می‌شد. با احتساب کیلویی ٤ ریال، هزینه حمل برای هر تن حدود ٤۰۰۰ ریال می‌شد. مجموع مصرف سالانه آرد، شکر و قند به ترتیب ۹۰۰، ۱۲۰ و ۵۰ تن حدود ۱۰۷۰ تن بود. این میزان با ضرب در ٤۰۰۰ به حدود ٤۲۸۰۰۰۰ ریال تنها برای هزینه حمل سالانه سه قلم کالا می‌رسید(ساکما ۲۵۳۵/۳/۱۳، سند ۱٤۹/ب). نمونه دیگر؛ خواربار و تره‌بار بود. فروشندگان پس از آن که مایحتاج خود را از شهرهای اطراف خریداری می‌کردند، به‌وسیله کامیون به بندر گناوه، نزدیک‌ترین بندر انتقال داده و از آن‌جا به‌وسیله موتور لنج به خارک ارسال می‌کردند. در بندر گناوه اجناس اغلب بین ۳ تا ۱۰ روز بارگیری می‌شدند و هنگامی‌که اجناس به خارک وارد می‌شد، اجناس فاسدشدنی از قبیل میوه و سبزیجات غیرقابل مصرف بوده و زیان‌های هنگفتی به فروشندگان وارد می‌گردید. مثال بعدی، هزینه کپسول گاز است. یک کپسول گاز ۱۱ کیلویی در آبادان به مبلغ ۹۰ ریال و در جزیره خارک به مبلغ ۱۹۵ ریال یعنی ۱۰۵ ریال گرانتر به‌فروش می‌رسید و بیشتر

اوقات نیز اهالی به‌علت نبودن وسیله دریایی با کمبود مواجـه مـی‌شدند(سـاکما ۲۵۳۵/۸/۲٤، سند ۱۰۷۳/ش: ۱).

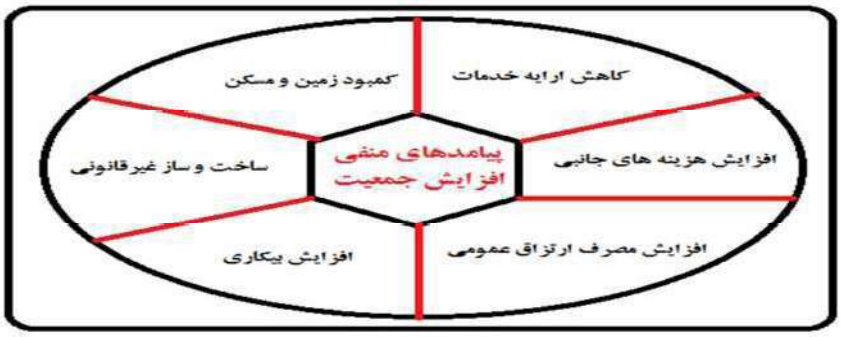

نمودار ۲: معضلات و پیامدهای منفی افزایش جمعیت در جزیره خارک

٦. راهکارها و سیاست‌های جمعیتی Population Policy

۱.۶ تثبیت جمعیت جزیره

رشد بیش از حد جمعیت، معضلات و مشکلات متعددی را در جزیره به‌همـراه داشـت. بـا توجه به اهمیت جزیـره خـارک از لحـاظ صـادرات نفـت و بـه‌دنبـال افـزایش جمعیـت و پیامدهای منفی آن، نگرانی‌هایی در سطح محلی و ملی ایجاد کرد. این امر، مسـئولین و حتـی دولت را در اندیشـه سیاسـتی سـازنده و یکپارچـه جهـت جلـوگیری از رشـد جمعیـت و معضلات ناشی از آن در جزیره خارک واداشت. براساس همین سیاست، بـه‌تـدریج گـرایش دولت به‌سمت تثبیت و جلوگیری از افزایش جمعیـت معطـوف گردیـد. بـا طـرح سیاسـت تثبیت جمعیت توسط دولت در ۱۳٥٦/۲/۲۸، توجه بیشتری به جمعیت خـارک گردیـد و از رشد بیش از حدِّ آن جلوگیری شد و دستورالعملی با عنوان زیر صادر گردید.

«از افزایش جمعیت خارک شدیداً جلوگیری شود»(ساکما ۲٥۳٦/۲/۲۸، سند ۲۲٥۰۰).

به‌دنبال انتشار این دستورالعمل، نخسـت‌وزیـر بـا اعـلام دسـتورالعملی، مقامـات اداری، نظامی و اطلاعاتی در جزیره خارک را موظـف بـه اجـرای تصـمیمی خـاص در خصـوص جلوگیری از افزایش و کنترل جمعیت نمود. در این دسـتورالعمل، اقـدامات متعـددی بـرای تثبیت جمعیت خارک عنوان شده‌بود و به‌جز افراد بومی، نظر کلی بر این محور قرار گرفـت که تنها دلیل سکونت افراد در جزیره به نفع تشکیلات صنعت نفت باشـد. براسـاس مسـائل

مطرح شده می‌توان رئوس اصلی اهداف و سیاست‌های مربوط به جمعیت و دستورالعمل را در موارد زیر خلاصه نمود:

۱. ورود و خروج افراد را به اجازه‌نامه کتبی از طرف ژاندارمری و فرمانداری محول نمودند و تعیین صلاحیت افراد جدیدالورود را برعهده اداره ساواک خارک قرار دادند. افراد جدید در سه دسته؛ عامل(کارگران پیمانی جهت انجام پروژه‌های جزیره)، مهمانان جزیره، مأموران اداری دولتی و شرکت‌های نفتی دسته‌بندی شدند. مقرر شد: الف) کارگران جدید در کمپ‌هایی که از طرف پیمانکاری احداث می‌گردد، قرار داده شوند و پیمانکاران شخصاً نسبت به تهیه آب و برق و مواد غذایی و خوراکی آنها اقدام به‌عمل آورند، به‌صورتی که هیچ‌گونه فشاری به جزیره از نظر محل سکونت و آب و برق و غذا وارد نگردد. ب) دعوت مهمانان تنها متعلق به کارکنان صنعت نفت و بومیان جزیره بوده و کارگران پیمانی حق دعوت مهمان را نداشته‌باشند. مدت اقامت مهمان نیز چهار روز و با اجازه‌نامه کتبی از طریق مقامات مربوطه و ذکر تاریخ ورود و خروج باشد. ج) ورود مأموران دولتی و شرکتی با حکم و دستور اداره تابعه باشد و چون اجباراً جزیره را ترک خواهند نمود، بلااشکال است(ساکما سند ٤٨٨٤٥– ۲۹۳: ۳–۲).

۲. برای کلیه افراد واجد شرایط، پیش‌بینی صدور کارت شناسایی با رنگ‌های متفاوت و شرایط اقامت به این شرح صورت گرفت: الف) افراد بومی و خانواده آنها که حقوق بیشتری در سکونت و زندگی و امرار معاش در جزیره داشتند، دارای کارت به رنگ سفید بوده و از کلیه مزایا برخوردار شدند. ب) مغازه‌داران و خانواده‌های آنها دارای کارت سبزرنگ شدند و مقررات خرید و فروش منازل و زمین بین آنها ممنوع و برخلاف اوامر دولت قلمداد شد. تصویب شد که تحت هیچ شرایطی بر تعداد مغازه‌های فعلی(۱۲۸ باب) حتی یک مورد اضافه نشود و مغازه‌داران حق داشتن شاگرد را ندارند(همان:٤). ج) کارگران پیمانکاری که به دو صورت دائم و موقت در پروژه‌ها مشغول کار بودند؛ دسته اول دارای کارتی به رنگ آبی و از آوردن خانواده‌شان به جزیره جلوگیری شد و دسته دوم کارگران پیمانی موقت که به‌صورت سه ماه سه ماه از طرف پیمانکار دعوت به کار می‌شدند، می‌بایست پس از اتمام سه ماه، یا کارت اقامت‌شان تمدید یا از جزیره اخراج گردند. این دسته اجازه آوردن خانواده خود و دعوت میهمان به جزیره را نداشتند(همان:۵).

۳. جلوگیری از ازدیاد کسب و کار متفرقه

سیاست کلی بر این شد که از اضافه شدن کار متفرقه در جزیره جلوگیری شود و کار متفرقه جدیدی که موجب ممر درآمد و گذراندن زندگی افراد شود، به‌وجود نیاید و کسانی که دارای شغل‌های متفرقه نظیر؛ گاریچی، دستفروش، اتومبیل کرایه‌ای، پیمانکاران و متفرقه کوچک و غیره بودند، باید به‌تدریج حذف و از جزیره خارج می‌شدند.

٤. جلوگیری از افزایش ساخت منازل

در این زمینه مقرر شد: الف) آمار دقیقی از تعداد منازل و اتاق‌های جزیره محاسبه شود و تنها افراد بومی حق ساختمان داشته‌باشند و غیربومیان حق ازدیاد اتاق و ساختمان نداشته‌باشند و خرید و فروش منازل و اتاق بین همدیگر ممنوع باشد(همان:٦). ب) کلیه زمین‌ها متعلق به دولت و شرکت ملی نفت بوده و ساکنین آن فاقد سند مالکیت می‌باشند و فقط اعیانی آنها متعلق به ساکنین بوده که باید از فروش به همدیگر جلوگیری شود. ج) از طریق دولت به کلیه ادارات ثبت اسناد دستور داده‌شد که زمین‌های خارک را به‌نام افراد ثبت ننمایند.

۵. نظارت در ثبت ازدواج

الف) افراد بومی، مجاز به ازدواج بین همدیگر شدند و چنانچه از خارج جزیره همسر انتخاب نمی‌نمودند ازدواج آنها اشکالی نداشت. زیرا ازدواج با خارج جزیره موجب جذب جمعیت می‌گردید. ب) تأکید شد که از ازدواج کارگران پیمانی موقت با بستگان ساکنین باید شدیداً جلوگیری شود. ج) از طریق اداره دادگستری به کلیه ادارات ثبت احوال و آمار ایران دستور داده شد که از قید کلمه متولد خارک در شناسنامه افراد جدید خودداری گردد، زیرا مسئله تولد در خارک، ممکن است ایجاد حق سکونت برای افراد بنماید(همان:۷).

۲.۶ ایجاد سکونت‌گاه‌های جدید(واحدهای آپارتمانی و خانه‌های سازمانی)

سیاست دولت در ارتباط با بازار مسکن و کمبودهای آن در جزیره خارک، بر ایجاد واحدهای آپارتمانی و خانه‌های سازمانی و یکنواخت قرار گرفت. در طرح تثبیت جمعیت ابلاغی وزارت کشور، شهرداری مکلف شد ضمن رعایت اصول و ضوابط شهرسازی نسبت به مطالعه، مکان‌یابی و ایجاد سکونت‌گاه‌های جدید در قالب آپارتمان با هدف تأمین مسکن مورد نیاز اجرایی این دستورالعمل اقدام کند. در گزارش شماره ٤/ش وزارت کشور آمده‌است:

نقشه حاوی شهر تهیه و شهرداری با بودجه‌ای که از طریق وزارت کشور در اختیارش قرار خواهد گرفت زمین‌های محصور بدون اعیانی را که تعداد آنها نسبتاً زیاد می‌باشد خریداری و از طریق بانک رهنی با رعایت کامل اصول شهرسازی نسبت به احداث آپارتمان‌های ٤ طبقه‌ای اقدام و اهالی را در آنجا اسکان و قسمت‌های دیگر را به همین نحو نوسازی و از زمین‌های اضافه برای فضای سبز استفاده نماید(ساکما ۲۵۳٦/۱/۱۸، سند ٤/ش: ۲).

افزون‌بر واحدهای آپارتمانی، ساخت خانه‌های سازمانی و یکنواخت برای ساکنان بومی جزیره، دیگر راه اساسی پیشنهادی برای برون‌رفت از این مشکل بوده‌است. ایجاد خانه‌های سازمانی و یکنواخت سبب می‌شد از تقسیم منازل و فروش اتاق‌ها و زمین‌های ساکنان بین همدیگر جلوگیری شده و موجب تثبیت جمعیت شود. برای حل مسئله ازدیاد مغازه در جزیره، ایجاد مغازه‌های یکنواخت و یکپارچه در دستور کار قرارگرفت و در خارج از چارچوب تعیین‌شده به‌هیچ عنوان و به‌هیچ شخصی اجازه کسب جدید یا مغازه‌داری خارج از میدان و محل مورد نظر داده‌نمی‌شد(ساکما ۵۰/۱۰/۲۰، سند ۸۷٦: ۵).

ساخت منازل سازمانی جدید و بهداشتی برای افراد بومی و قدیمی جزیره که دارای تعداد مشخص و حق تقدم بوده‌اند، دیگر راهکار اساسی پیشنهادی بوده‌است. در این پیشنهاد با توجه به سوابق و پرونده‌های موجود در زمین‌های اضافی که این افراد داشتند، تعداد خانه‌های مورد نظر را پیش‌بینی و کار ساختمانی آنها انجام می‌گرفت. کسانی را که بهره‌ای جهت تأسیسات نفتی نداشتند و فقط برای کسب و امرار معاش به جزیره آمده بودند، با خرید اعیانی آنها و جلب رضایت‌شان از جزیره کوچ داده و به موطن اصلی‌شان در سایر شهرهای ایران بازمی‌گرداندند(همان:٦).

ساخت منازل مجزا با سرویس‌های لازم برای کارگران موقت و مجرد که برای اجرای طرح‌های موقت به جزیره می‌آمدند و قراردادن این منازل در اختیار پیمانکاران و اخذ هزینه لازم از آنها، دیگر راهکار اساسی پیشنهادی در این زمینه بوده‌است. با اجرای این سیاست، از اسکان کارگران موقت و مجرد در منازل ساکنان قریه جلوگیری می‌شد.

۳.۶ افزایش ارزاق و کاهش هزینه‌ها

انجمن شهر خارک در جلسه مورخ ۲۵۳۵/۸/۱۵ به‌منظور جلوگیری از هزینه‌های اضافی و کمبود ارزاق عمومی در خارک تصویب نمود که شهرداری دو دستگاه موتور لنج به ظرفیت

٤٠ و ٨٠ تن خریداری نماید و با وضع کرایه مناسبی در اختیار اصناف و تجار خارک قرار دهد(ساکما ٢٥٣٥/٨/٢٤، سند ١٠٧٣/ش: ١) تا با وارد کردن مایحتاج عمومی، ارزاق مورد نیاز در جزیره افزایش و هزینه‌های مصرفی از بابت حمل و نقل کاهش یابد.

۴.۶ ایجاد خدمات زیربنایی

در حوزه خدمات زیربنایی و در جهت حذف معضلات این حوزه نیز اقداماتی انجام گردید، ازجمله ساخت سه کارخانه آب‌شیرین‌کُن(تبدیل آب شور به شیرین) و سپس در ۱۳۵۰ش/۱۹۷۱م لوله‌کشی آب برای کلیه ساکنان به مبلغ یک‌میلیون ریال درنظر گرفته‌شد که به‌تدریج واحدهای مسکونی خارک دارای آب لوله‌کشی شدند و آمار آن در سال۱۳۵۵ش/ ١٩٧٦م. به٨٨/٥ درصد از مجموع ۱۲۳۸ واحد مسکونی رسید(سرشماری ١٣٤٥، ١٣٤٧: ١٣٩/ ٦٢-٦٣؛ سرشماری ١٣٥٥، ١٣٥٨: ٥٩/ ١٨٤). از طریق سازمان برنامه و در طی برنامه چهارم توسعه، مبالغ ١٦٢٤٦١٠ریال و سپس با افزایش ٢٠٠٠٠ریال به این حوزه برای فعالیت‌های ذیل اختصاص داده‌شد.

الف: عمران روستایی	اعتبار مصوب	اعتبار پیشنهادی	افزایش یا کاهش
اعتبار			
١. تاسیسات بهداشت	٢٠٩١٤	٣٢٠٠	-١٧٧١٤
٢. تامین آب آشامیدنی	٢٥٤٢٢	٣٣١٣٦	+٧٧١٤
٣. تامین آب جزیره	-	٥٠٠٠	+٥٠٠٠
ب: ارتباطات			
١. احداث اسکله و موج شکن	-	١٥٠٠٠	+١٥٠٠٠
٢. راه‌های روستایی	١٣٦٣٥	٢٣٦٣٥	+١٠٠٠٠
جمع افزایش اعتبار			+٢٠٠٠٠

(ساکما ١٣٥٠/٢/٢١، سند ٥٤/٦٩٨ن)

۵.۶ ایجاد اشتغال

براساس دستورالعمل ٨١١٦/٥١٢ وزارت کشور، اداره بازرگانی موظف شد؛ در راستای افزایش جمعیت، تسهیلاتی برای ساکنان جزیره در نظر بگیرد. وزارت کشور، اداره بازرگانی

را مکلف نمود؛ تا شرایطی برای بهره‌مندی جزیره خارک از تسهیلات مبادلات مرزی مناطق درجه‌یک یا تبدیل جزیره به بندر آزاد را مهیا نماید(ساکما ۲۵۳٦/٤/۱۹، سند ۸۱۱٦/۵۱۲). از سویی، وزارت کشور، شهرداری خارک را مکلف نمود تا کلیه سازمان‌های مستقر در جزیره خارک برای اموری که احتیاج به نیروی انسانی دارد، مستقیماً نسبت به استخدام کارگران اقدام و کارگران مقیم جزیره خارک نیز در اولویت قرار داده‌شوند(ساکما ۲۵۳٦/۱/۱۸، ٤/ش: ۲).

جدول شماره ۲: سیاست‌ها و راهبردهای دولت در راستای حل مشکلات جزیره خارک

بخش	راهکارها
جمعیت	تثبیت جمعیت کنترل ایاب و ذهاب جلوگیری از ازدیاد کسب و کار نظارت بر ثبت ازدواج توجه به مسأله مالکیت در جزیره
مسکن	ایجاد واحدهای آپارتمانی ایجاد خانه‌های سازمانی ایجاد مغازه یکنواخت و متحدالشکل احداث منازل مجزا برای کارگران موقت و مجرد احداث منازل برای بومیان
ارتزاق	خرید دو دستگاه لنج و واگذاری به اصناف و تجار جهت حمل بار و کاهش هزینه‌های جانبی
خدمات زیربنایی	ساخت دستگاه‌های آب شیرین‌کن تلاش برای انتقال آب از خوزستان برق
اشتغال	در اولویت قراردادن کارگران بومی جزیره در استخدام‌ها

۷. نتیجه‌گیری

ورود صنعت نفت به جزیره خارک یکی از رهاوردهای اصلی و به‌عنوان متغیر اساسی رشد جمعیت در جزیره خارک بود. ایجاد زیرساخت‌های اقتصادی، عمرانی، خدماتی و رفاهی، آموزشی و بهداشتی، زمینه افزایش مهاجرت به خارک را فراهم و سبب رشد بیش از حد

جمعیت گردید. از آن‌جایی که بین رشد جمعیت(متغیر مستقل) و پیامدهای منفی که متغیرهای وابسته به آن بودند رابطه مستقیمی وجود دارد، رشد سریع و نامتوازن جمعیت، پیامدهای ناخواسته زیادی در جزیره خارک به همراه داشت. برای درک این موضوع کافی است به این نکته مهم توجه شود که جمعیت اضافه‌شده، هم نیازمند کالاها و خدمات جدید و هم اشتغال و فرصت‌های شغلی جدید بوده‌است. پیامدهای منفی حاصله، دولت را به ارائه راهکارهای عملی واداشت، هرچند بخش عمده‌ای از راهکارهایی که توسط دولت و مسئولان جهت مقابله با این معضل پیشنهاد و ارائه گردید، غالباً کوتاه‌مدت بوده و در دوره مورد بررسی به‌عنوان درمان مقطعی مورد استفاده قرار گرفته‌شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. رشد جمعیت در جزیره خارک چه پیامدهایی داشته‌است؟ و ۲. سیاست دولت نسبت به وضعیت جدید خارک چه بوده‌است؟

۲. *جزیره خارک دُرّ یتیم خلیج فارس*، تهران: مجید.

۳. *جزیره خارک*، به‌کوشش حسن فرامرزی، تهران: ابن‌سینا.

٤. نشریه *مدیریت و منابع انسانی در صنعت نفت*، س۳، ش٦، بهار ۱۳۸۸، ۲۱– ٤٦.

٥. *تاریخ اسلام و ایران*، س٢٦، دوره جدید، ش۳۱، پیاپی۱۲۱، پاییز، ۱۲۱– ۱٤۹.

٦. قرارداد میان شرکت ملی نفت ایران و هشت کمپانی بزرگ نفتی که در ۱۳۳۳ش/ ۱۹٥٤م منعقد شد(*متن قرارداد فروش نفت* بی‌تا: ٤– ٥).

۷. پروژه چم از مهمترین پروژه‌های عمرانی در صنعت نفت ایران در دهه ٤۰ است، که سبب بهبود کمی و کیفی در صنعت نفت ایران گردید.

شیوهٔ ارجاع به این مقاله

ثواقب، جهانبخش، احمد لعبت فرد، و پروین رستمی (۱۳۹۹)، «تأثیرات جمعیتی صنعت نفت در جزیرهٔ خارک و پیامدهای آن (۱۳۳٦–۱۳٥٦ش/۱۹٥۷–۱۹۷۷م)»، دوفصل‌نامهٔ علمی ــ پژوهشی *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، س ۱۰، ش ۱.

doi: 10.30465/shc.2019.22042.1794

کتاب‌نامه

آگ‌برن، ویلیام فیلدینگ و مری نیم‌کوف(۱۳۸۰)، *زمینه جامعه‌شناسی*، اقتباس ا.ح. آریان‌پور، چ۱۳، تهران: گستره.

امیراحمدی، هوشنگ و فریدون نیک‌پور(دی ۱۳٦۹)، «رشد جمعیت و توسعه اقتصادی و اجتماعی در ایران»، *اطلاعات سیاسی اقتصادی*، ش ٤۰: ٤۷– ۵۷.

بدن، لوئی(۲۵۳٦)، *تاریخ عقاید اقتصادی*، ترجمه هوشنگ نهاوندی،چ۵، تهران: مروارید.

پازارگاد، بهاءالدین(۱۳۵۹)، *تاریخ فلسفه سیاسی*، چ٤، تهران: زوار.

حبیبی، محسن و مینا رضایی(تابستان۱۳۹۲)، «شهر، مدرنیته، سینما؛ کاوشی در آثار ابراهیم گلستان»، *هنرهای زیبا – معماری و شهرسازی*، دوره ۱۸، ش۲: ۵– ۱٦.

خسروی، خسرو(۱۳٤۲)، جزیره خارک در دوره استیلای نفت، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.

زنجانی، حبیب‌الله(۱۳۷۱)، مهاجرت، تهران: سمت.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۳۷/۱۱/۷، سند ۲٦۷۰٤.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۳۸/۸/۲۰، ۲٤۹/ ٦/ ۱.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۰/۲/۲۱، سند ٤/٦۹۸ ن.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۰/٦/۲۰، سند۵۲۷.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۰/۱۰/۲۰، سند۸۷٦

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۰/۱۱/۲، سند ۹۰۳.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۱/۳/۳۰، سند ۱۳۱۱۱–۲۲۰.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۱/٦/۲٦، سند ۲۲٦۸/ن س.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۵۳۵/۲/۲۰، سند ۷۵۰.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۵۳۵/۳/۱۳، سند ۱٤۹/ ب .

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۵۳۵/٤/۹، سند۲٤۵٤۱.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۵۳۵/۸/۲۲، سند ر ن ع/٤ — ۳٤۵۹/۵.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۵۳۵/۸/۲٤، سند ۱۰۷۳/ ش.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۵۳٦/۱/۱۸، سند ٤/ ش.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۵۳٦/۲/۲۸، سند۲۲۵۰۰.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۵۳٦/٤/۱۹، سند ۸۱۱٦/۵۱۲

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، سند ٤۸۸٤۵– ۲۹۳.

سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳٤٥، شهرستان بندر بوشهر(۱۳٤۷)، ج۱۳۹، تهران: سازمان برنامه و بودجه.

سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵، شهرستان بندر ماهشهر(۱۳۵۸)، ج۵۹، تهران: سازمان برنامه و بودجه.

سدیدالسلطنه کبابی، محمدعلی(۱۳٤۲)، بندرعباس و خلیج فارس(اعلام الناس فی احوال بندرعباس)،تصحیح و مقدمه احمد اقتداری، تهران: کتابخانه ابن‌سینا.

سعیدی‌نیا، حبیب‌الله و احمد لعبت‌فرد(پاییز ۱۳۹۵)، «صنعت نفت و توسعه اقتصادی و اجتماعی مناطق شمالی خلیج فارس؛ مطالعه موردی خارک ۱۳۳۵–۱۳۵۵ش/۱۹۵٦–۱۹۷٦م»، گنجینه اسناد، س۲٦، ش۱۰۳، دفتر سوم: ۹۸– ۱۱۵.

سیری در صنعت نفت ایران(۱۳٤۸)، تهران: شرکت ملی نفت ایران، اداره کل روابط عمومی.

طاهرخانی، مهدی(۱۳۸۰)، «تحلیلی بر عوامل موثر در مهاجرت‌های روستایی– شهری»، تحقیقات جغرافیایی، س۱٦، ش٦۲: ٦۷– ۹۳.

طرح گچساران –خارک(۲۵۳۷)، تهران: شرکت‌های عامل نفت ایران.

قدیری اصلی، باقر(۱۳٦٤). سیر اندیشه اقتصادی، چ٦، تهران: دانشگاه تهران.

قره‌باغیان، مرتضی(۱۳۷۳)، اقتصاد رشد و توسعه، ج ۱ و ۲، چ۲، تهران: نی.

کشاورز، کریم(۱۳٦۳)، چهارده ماه در خارک یادداشت‌های روزانه، چ۱، تهران: پیام.

گریفین، کیت(۱۳۸٤)، راهبردهای توسعه اقتصادی، ترجمه محمدحسین هاشمی و حسین راغفر، چ۳، تهران: نی.

متن قرارداد فروش نفت(بی‌تا)، تهران: اداره مطبوعات و اطلاعات، دوره هجده قانونگذاری.

نراقی، یوسف(۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی و توسعه، تهران: فرزان‌روز.